

ԱՐՁԱՆԱԳԻՐ ԽԱՉՔԱՐԵՐ ՄԵՂՐԻԻ Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ (ԱՆԱՊԱՍՏԱՆԱՅ) ՎԱՆՔԻՑ

Արման Նալբանդյան

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
Չարենցի 15, 0025 Երևան, Հայաստան
Էլ. հասցե՝ hnagetyan18@gmail.com
Հոդվածը ներկայացվել է 04.04.2019, գրախոսվել է 11.06.2019, ընդունվել է
տպագրության 05.05.2019

Ներածություն

Ներկայիս Մեղրիի տարածաշրջանը համապատասխանում է պատմական Հայաստանի Սյունյաց աշխարհի Արևիք գավառին¹: Ըստ ամենայնի, այն հայկական բազմաթիվ բնակավայրերի պես մոնոլիթների և Լենկ-Թեմուրի արշավանքների ժամանակ ենթարկվում է ավերման, ինչի հետևանքով հետընթաց է ապրում նաև մշակութային կյանքը: XVII դ. պարսկական տիրապետության համեմատաբար խաղաղ ժամանակաշրջանում, երբ վերահաստատվում են Սյունիքի լքված գյուղերը, վերականգնվում հուշարձանները, կառուցվում նորերը, Մեղրիում նույնպես վերսկսվում են շինարարական աշխատանքները: XVIII դ. բնակավայրը վերածվում է պարսկա-օսմանյան լծի դեմ պայքարի կարևոր ամրոցի²:

Մեղրիում պահպանված հուշարձանների մեծ մասը վերակառուցվել է XVII-XVIII դդ., դրանք առավելապես պաշտամունքային (վանքեր, եկեղեցիներ) ու պաշտպանական (բերդեր, ամրոցներ) համալիրներ են, ինչպես նաև կամուրջներ, աղբյուրներ, ջրանցույցներ և այլն: Ինքնատիպ են նաև պահպանված որմնանկարների նմուշները, իսկ XIX դ. բնակելի տները ներկայացնում են ազգային ճարտարապետության մի բացօթյա թանգարան³:

Մոնոլիթական արշավանքներից մինչև XVII դ. ընկած ժամանակահատվածում, թեև մշակութային կյանքը Մեղրիում անկում է ապրում, այնուամենայնիվ, չի դադարում և վերջին տարիներին կատարված պեղումների արդյունքներով կարելի է փաստել, որ որոշ վանքեր և արհեստավորական

¹ Երեմյան 1963, 109-110, 117:

² Սեբաստացի 1988, Հայ ժողովրդի պատմություն 1972, 161-175:

³ Հասրաթյան 1987, 5:

համայնքներ շարունակում են գործել⁴: Հատկապես XV դ. երկրորդ կեսից մինչև XVII դ. առաջին քառորդը Մեղրիի նյութական մշակույթի մասին մեզ պատկերացում են տալիս մի շարք բնակավայրերում եկեղեցիներին կից պահպանված գերեզմանատների շիրմաքարերը, ինչպիսիք՝ շուրջ երկու տասնյակի չափ, ի հայտ եկան և ուսումնասիրվեցին Մեղրիի Ս. Հովհաննես վանքի 2016 թ. հետազոտական աշխատանքների ժամանակ: Դրանք տեղական բազալտ և գրանիտ քարերից պատրաստված կոպտատաշ գերեզմանաքարեր են, որոնց նիստերից մեկին (երբեմն երկու նիստին) պատկերված է պարզունակ փորագիր խաչ, իսկ դրա շուրջը բուրավաճն արձանագրություն է՝ հիմնականում միևնույն համառոտ բնագրով. «Աստուայծ ողորմի...», ապա՝ հանգուցյալի անունը և մահվան տարեթիվը⁵:

Սակայն տարածաշրջանին բնորոշ այս «անշուք» կոթողների կողքին Մեղրիում կա նույն ժամանակաշրջանի (XVI դ.) մեկ այլ կոթողի տեսակ՝ ավազաքարից, չափերով փոքր և բարակ պատերով խաչքարեր: Երեքն էլ Մեղրիի Ս. Հովհաննես վանքից են (տեղացիների շրջանում հայտնի է Անապաստանաց վանք անունով⁶), որոնցից երկուսի բեկորները հայտնաբերվեցին վանքի 2016 և 2018 թթ. պեղումների ժամանակ⁷, իսկ երրորդը գտնվում էր Մեղրիի գեղագիտական դաստիարակության կենտրոնում: Ընդհանուր առմամբ, այդ տարիների պեղումներից հայտնաբերվեցին բազմաթիվ խաչքարերի բեկորներ, որոնք կերտված են հիմնականում կանաչ, հազվադեպ կարմիր, շագանակագույն ավազաքարերից: Դրանք բավական բարակ են (5 սմ լայնք) և ունեն արագ քայքայվելու հատկություն: Աչքի են ընկնում զարդաքանդակների նրբագեղությամբ,

⁴ 2012 թ. պեղումներ են իրականացվել Մեղրիի «Ագարակ» հին բնակատեղիի Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցու տարածքում (տե՛ս Նալբանդյան, Վարդանյան 2014, 49-66), իսկ 2016 և 2018 թթ.՝ Մեղրիի Ս. Հովհաննես վանքի տարածքում:

⁵ Նման գերեզմանակոթողներ կային թե՛ եկեղեցու սրահում, թե՛ բակում, իսկ հիմնական մասը բազմաթիվ շինաքարերի հետ միասին սահել էր եկեղեցուց հյուսիս՝ բլուրն ի վար: Այս բոլորը մեկտեղեցինք եկեղեցու բակում:

⁶ Կարծում ենք՝ վանքն այսպես է կոչվել դեռևս ուշ միջնադարում՝ պայմանավորված ներգաղթյալ վերաբնակիչների համար ապաստարան լինելու հանգամանքով: Այդ է վկայում նաև պեղումների ընթացքում ի հայտ եկած օջախ-վառարանների և խեցեղեն սպասքի առատությունը:

⁷ Մեղրիի Ս. Հովհաննես վանքի 2016 և 2018 թթ. պեղումները իրականացվեցին ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախմբի կողմից (հնագետներ՝ Ա. Նալբանդյան, Հ. Բադալյան, Տ. Ալեքսանյան)՝ «Երկիր և մշակույթ» կազմակերպության նախաձեռնությամբ, եկեղեցու վերականգնման ծրագրի շրջանակում:

խաչի ճոխությամբ, եզրագոտիների զանազան ձևերով: Խաչը պատկերված է սրածայր խորանի մեջ: Քիվն արտահայտված չէ և առանձնանում է միայն պատկերագրորեն: Խաչքարի ստորին մասում թվակիր արձանագրություններն են:

Ներկայիս Մեղրի քաղաքի հյուսիսարևմտյան բարձրադիր վայրում է գտնվում Մեղրիի վանքը՝ դեպի Լեհվազ տանող հին ճանապարհի ձախ կողմում՝ շրջապատված այգիներով, բնակելի և տնտեսական շինություններով, միջնադարյան և ժամանակակից գերեզմանոցով (նկ. 1-2): Վանքից կանգուն է մնացել միայն եկեղեցին, իսկ գավիթ-նախասրահը և տնտեսական սենյակները հիմնովին ավերված են: Եկեղեցին կառուցված է տեղական բազալտից, գմբեթը աղյուսաշեն է: Սա ամբողջ ուշմիջնադարյան Սյունիքի երեք գմբեթավոր եկեղեցիներից մեկն է⁸: Մեղրիի վանքը հանգամանալից ուսումնասիրել է ճարտարապետ Մուրադ Հասրաթյանը, որը լուսաբանում է բազմաթիվ խնդիրներ և տալիս եկեղեցու մանրամասն ճարտարապետական նկարագիրը: Ողջ տարածաշրջանի միջնադարյան հուշարձաններն ուսումնասիրելիս նա զուգահեռներ է անցկացնում և խառնաշփոթից վեր հանում եկեղեցու կառուցողական և գործառութային պատկերը: Պետք է հաշվի առնել, որ Մեղրիի Ս. Հովհաննես վանքի եկեղեցու կառուցումը իրականացված է բավականին բարդ և անսովոր ճարտարապետական հնարքներով: Եկեղեցին ունի ուղղանկյուն ծավալ, երկթեք տանիք, որի վրա ուղղակի բարձրանում է գմբեթը՝ ստեղծելով գմբեթավոր դահլիճի արհեստական նմանակում: Ներքին հարդարանքներից են աղյուսե որմնակամարները, խորանի որմնախորշերը, որոնց գազաթներն ունեն շեշտված սրություն, կաղապարի մեջ ձուլված հրեշտակների պատկերները և, իհարկե, XVIII դ. որմնանկարները: Արտաքին հարդարանքի միակ արտահայտությունը հարավային պատի մեջ ագուցված խոյի գլխաքանդակն է: Սակայն ժամանակին այն եկեղեցին արտաքուստ զարդարող միակ տարրը չի եղել. եկեղեցու արևմտյան ճակատը հարդարված է եղել փոքրաչափ խաչքարերով, որոնց որմնափոսերն այժմ դատարկ են (նկ. 3): Այդպիսիք հինգն են. չորսը՝ մուտքի վերևում, իսկ մեկը՝ դրանցից աջ, նախասրահի որմնամույթի վերնամասում՝ որմնակամարների միացման հատվածում (կասկած չկա, որ դրանցում են ագուցված եղել պեղումներից հայտնաբերված բեկորային խաչքարերը):

⁸ Հասրաթյան 1973, 83, Հասրաթյան 1987, 9:

Պատմական տեղեկություններ

Վանքի մասին պատմական տեղեկությունները սկզբնաղբյուրներում խիստ կցկտուր են, և մենք վստահաբար չենք կարող պնդել, թե արդյո՞ք դրանք Ս. Հովհաննեսի մասին են: Սակայն մի կարևոր հանգամանք. «վանք» եզրույթը Մեղրի քաղաքի եկեղեցիներից կրում է միայն Ս. Հովհաննեսը: Ս. Հովհաննես վանքը հիշատակում է դեռևս Ստեփանոս Օրբելյանը, երբ թվարկում է թեմի վանքերն ու անապատները. «Արդ՝ արքայ աթոռոյս ի բոլոր թէմի եղեալ վանք եւ անապատք են սոքա. **Մեղրոյ սուրբ Յովհաննէս անուն վանքն**. Մեծ անապատն արանց. Հարանց անապատն արանց. Շնհէրու Աստուածածին անապատն կուսանաց. Հալիծորու անապատն կուսանաց. Մանլետու ամենափրկիչ անապատն կուսանաց. Գանձափարախու վանքն. Կարճեւանու սուրբ ուխտն Յովհաննու եւ Ծիծեռնակու սուրբ վանքն»⁹: Ընդ որում, Մեղրիի վանքը բավական խոշոր է եղել, ինչը երևում է հարկատու գյուղերի ցանկից, ըստ որի՝ Մեղրիի վանքը վճարում էր 20 միավոր հարկ¹⁰:

Նման մի հակիրճ տեղեկություն հաղորդում է XVIII դ. կաթողիկոս Աբրահամ Կրետացին. «Եւ ապա եկինք ի Մեղրի, որում կայր փոքրիկ վանք մի պատուական և հաճոյական»¹¹:

Ս. Հովհաննես վանքին անդրադարձել է նաև Ղևոնդ Ալիշանը. «Մի մի եկեղեցիք են թաղիցն՝ Մեծի եւ Փոքուն, եւ բարեշէնք, ըստ վկայութեան յեպին յիշեալ երոպացի ուղեւորին, այլ ոչ թուին եւ բարեխնամք. որպէս եւ ոչ **Մեղրոյ վանքն Ս. Յովհաննէս**, որ կայ յարեւելակողմանն, սակաւութեան հետի ի շինէն. յորում բաց յառաջնորդէն թուի թե չգուցեն միաբանք, այլ պահապանք ոմանք, թէպէտ եւ կալուածս ոչ սակաւ ունի մենաստանն»¹²: Այս վանքը չպետք է շփոթել Փոքր թաղի եկեղեցու հետ, որը հայտնի է Ս. Հովհաննես Մկրտիչ անվամբ¹³: Հայաստանի ազգային արխիվում պահվող՝ Չանգեզուր գավառի Մեղրիի չափաբերական մատյաններում հիշվում են Մեղրիի Փոքր թաղի Ս. Հովհաննես և Մեղրի գյուղի Ս. Հովհաննես եկեղեցիները¹⁴: Այսօր դժվար է պնդել՝ արդյոք երկու տարբե՞ր,

⁹ Օրբելեան 1910, 499-500:

¹⁰ Օրբելեան 1910, 521:

¹¹ Կրետացի 1973, 155:

¹² Ալիշան 1893, 303:

¹³ Մելիք-Բախշյան 2009, 263:

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 47, ց. 7:

թե՞ միևնույն եկեղեցիների մասին է հիշատակվում (մանավանդ որ Փոքր թաղը նույնպես Մեղրի գյուղի մաս է կազմել): Պետք է հավելել նաև, որ երկու դեպքում էլ քահանան միևնույն Խաչատուր Տեր-Գրիգորյանցն է՝ իր 1898 թ. կնիքով հաստատագրված:

Ս. Հովհաննես վանքի պեղումներից հայտնաբերված երկու արձանագիր խաչքարերի՝ եկեղեցու արևմտյան պատին ագուցված լինելը հաստատվում է Հայաստանի ազգային արխիվում պահվող՝ խորհրդային տարիներին կատարված հետազոտությունների հաշվետվություններով:

Դեռևս 1939 թ. խաչքարերից երկուսն իրենց տեղում են եղել՝ եկեղեցու արևմտյան պատին, ինչը փաստվում է նաև այդ թվականին Հ. Եղիազարյանի ղեկավարած արշավախմբի հաշվետվությամբ. «Արևմտյան դռան ճակատին, պատի մեջ ագուցված են փոքրիկ քանդակազարդ խաչքարեր՝ եղծված արձանագրություններով, նկատվում են թվականները, մեկին՝ ԶՀ (1521), մյուսին՝ ՌԽ (1591)»: Հաջորդ՝ 1940 թ. նորից արշավախումբ է մեկնել Մեղրի, որի զեկույցի մեջ նույնպես կա այդ խաչքարերի մասին հիշատակություն՝ տարեթվերից մեկի փոփոխմամբ. «Գրավոր հիշատակություններ կան դռան ճակատին, պատի մեջ հազցված երկու փոքրիկ խաչքարերի վրա, որոնք եղծված են և նկատվում են թվադրանքները՝ ԶԶ (1531) և ՌԽ (1591), որոնք ագուցված են հետագայում: Այդ խաչքարերը քանդակազարդ են, անարվեստ ձևով, եղել են չորսը, այժմ մնում են երկուսը»: Եկեղեցու հաջորդ ուսումնասիրությունն իրականացվել է արդեն 1959 թ. Հուշարձանների պահպանության բաժնի արշավախմբի կողմից՝ Ա. Շահինյանի ղեկավարությամբ: Արշավախմբի զեկույցի՝ Մեղրիի վանքին վերաբերող հատվածում կարդում ենք. «Մուրքի ճակատին դրված են երկու փոքրիկ կոպտավուն քարից խաչքարեր, որոնցից մեկը քանդակված է վարպետ Մովսեսի կողմից 1521 թ., իսկ մյուսը քանդակված է 1591 թ.»: Խորհրդային տարիների հերթական ուսումնասիրությունը կատարեցին 1977 թ. Ս. Սաղումյանը, Վ. Խաչատրյանը և Լ. Գրիգորյանը. տեխնիկական վիճակի զննումների մասին արշավախմբի հաշվետվությունում նշված՝ «Մուրքի ճակատին դրված են եղել 2 փոքր խաչքարեր, որոնք այժմ ընկած են» հակիրճ տեղեկությունը պարզում է, որ ճակատին ագուցված վերջին երկու խաչքարերն ընկել են 1959-1977 թթ. միջակայքում¹⁵:

¹⁵ Հղումներն արված են ՀԱԱ, ֆ. 47, ց. I-ի հաշվետվություններից:

XVI դ. խաչքարերի առկայությունը Ա. Հովհաննես վանքի եկեղեցու որմերին և նույն դարի ենթադրյալ որմնագրերը թույլ են տալիս հիմնավորել, որ եկեղեցին կարող է կառուցված լինել ոչ ուշ, քան XVI դ. առաջին քառորդին:

Մեր կատարած հնագիտական պեղումների ընթացքում հայտնաբերվեցին 5 և հնարավոր է՝ ավելի խաչքարերի նմանատիպ շուրջ 30 բեկոր (նկ. 4-5): Բոլոր բեկորները մաքրել, հատուկ սոսնձով ամրացրել և վերականգնել է քանդակագործ Սամվել Ջարբաբյանը: Արձանագիր բեկորների առկայությունը հնարավորություն տվեց առանձնացնելու երկու գրեթե ամբողջական խաչքար: Ստորև ներկայացնում ենք այդ խաչքարերի նկարագրությունը և արձանագրությունները:

ԽԱՉՔԱՐ 1 (նկ. 6, գծ. 1). Բեկորները հայտնաբերվեցին 2016 թ. վանքի բլրի հյուսիսային լանջի փլատակը մաքրելու և պեղման աշխատանքների ժամանակ: Այն 5 սմ հաստությամբ կանաչ ավազաքարից խաչքար է, որի վերին հատվածից գտնվեց 4 բեկոր և 1 առանձին կտոր՝ ստորին հատվածից, որը, սակայն, մյուսներին չմիացավ: Խաչքարային հորինվածքում նախշազարդ եզրագոտիներն են, վերնամասի ութաթև աստղի մեջ հավերժության զույգ նշաններ և զույգ ծաղիկներ (կամ աստղեր): Հետնախորքում քանդակված է ծաղկած խաչը: Յոթաստիճան պատվանդանի և ձողի վրա կանգնած խաչի թևերն ավարտվում են զույգ ակնագնդերով և բողբոջով, մակերեսը հարդարված է փորագիր գծերով: Գլխավոր խաչից ձախ նկատելի է փոքր խաչի հատված: Խաչքարի ստորին հատվածի խոշոր բեկորին (լայնությունը՝ 32,5 սմ, պահպանված բարձրությունը՝ 39 սմ) առկա է երկտող արձանագրություն:

Հիշատակվողի անվան հատվածում խաչքարը կտորված է, և վերականգնումը պայմանական է: Հետաքրքրական է այն, և ինչպես կոտեսենք հաջորդ խաչքարերի օրինակով ևս, Ա տառերը վարպետները կերտել են մեկ ուղղահայաց ստեղծի տեսքով: Ելնելով այդ հանգամանքից՝ վերծանում ենք թվականը ՌԻՍԱ¹⁶: Ա տառի՝ նման խորհրդանշական պատկերում քիչ չէ նաև Զուղայի XV-XVII դդ. խաչքարերի վիմագրերում¹⁷:

¹⁶ Վիմագրերի վերծանությանն աջակցելու համար մեր շնորհակալությունն ենք հայտնում վիմագրագետ Ա. Հարությունյանին, գրչանկարների համար՝ Գ. Համբարձումյանին:

¹⁷ Այվազյան 2004, 55-56, խաչքարեր՝ 107, 112-115 և 58, խաչքար՝ 139 և այլն: Հարությունյան 2016, 110-113:

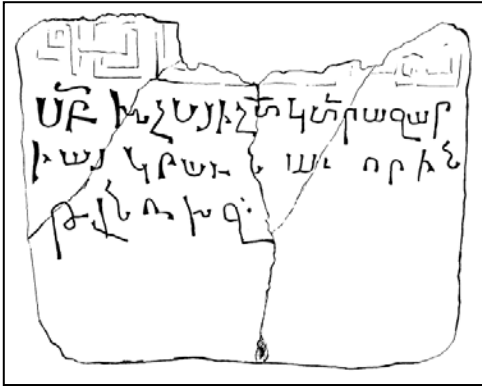
**ԱՄՏՈՒԱՅՈՂՈՐՄԻ ԽԱՉՂԱՏՐՈՂ-
Յ, ԹՎԻՆՆ ՌԻՍԱ (1592):**

Գծ. 1

Փաստորեն, սա արխիվային վավերագրերում հիշատակված երկու խաչքարերից մեկն է, որը նախկին ուսումնասիրողները, հաշվի չառնելով վերը նշված հանգամանքը, թվագրել են 1591-ով: Եկեղեցու հյուսիսարևմտյան հատվածի փլուզման հետևանքով ընկել ու կոտրվել է (ըստ ուսումնասիրությունների և կատարված չափումների, այն տեղադրված է եղել մուտքից վերև գտնվող 4 որմնախորշերից աջակողմյան խորշում): Պարզվեց, որ խաչքարի բացակայող վերին խոշոր հատվածը գտնվում է Փոքր թաղում՝ տեղացի Ռոյ Ղազարյանի տանը, որը համաձայնեց բեկորը հանձնել արշավախմբին. դրանով խաչքարի վերին կեսն ամբողջացվեց:

ԽԱՉՔԱՐ 2 (նկ. 7, գծ. 2). 2018 թ. գավթից հարավ-արևմուտք՝ 60 սմ խորությունից հայտնաբերվեցին կանաչ ավազաքարից խաչքարի բեկորներ, որոնցով խաչքարի հիմնական ծավալը չվերականգնվեց: Դրանցից մեկի մակերեսին եռաբողբոջ խաչաթևերից մեկի վերջավորության հատված է, մյուսին՝ հիմնախաչի ստորին թևի և դրանից աջ փոքր խաչի հատված: Խաչքարի ստորին հատվածը՝ կազմված եռատող արձանագրությամբ 4 բեկորից, վերականգնվեց ամբողջությամբ (ընդ որում, բեկորներից մեկը գտնվեց ավանդատան գաղտնարանից)¹⁸:

¹⁸ Եկեղեցու հարավային ավանդատան տակ, գանձագողության հետևանքով ավերված գաղտնարանում նույնպես կատարվեցին մաքրման և պեղման աշխատանքներ, որոնց շնորհիվ գտնվեցին հնագիտական բազմաթիվ ուշագրավ իրեր, որոնց թվում՝ մետաղական աշտանակների, մոմակալների մասեր, XIV-XIX դդ. տպագիր և ձեռագիր

ՍՆՈՒՐԲ ԽԱՂՍ ՅԻՇԱՏԱԿ
 ԼԷ՛ ՏԷ՛Ր ԱԶԱՐ ԻԱՅ
 ԿՐԱՒՆԱՌՐԻՆ:
 ԹՎԻՂՆ ՌԻՏՁ (1597):

Գծ. 2

Սա միակ դեպքը չէ, երբ Մեղրիի վանքում հիշատակվում է Ազարիա անունը. եկեղեցու հյուսիսարևելյան մույթի կամարին, խորհրդային տարիներին արված ծեփի տակ վերջերս ի հայտ եկավ բավական ընդարձակ, սակայն դժվարընթեռնելի խազագիր արձանագրություն: Այն գրված է ոմն տեր Օվանեսի անունից, որը խաղաղ կյանք և երկար տարիներ է մաղթում իր հոգևոր հայր Ազարիա քահանային: Արդյո՞ք խաչքարի արձանագրությունում հիշատակված Ազարիա կրոնավորը որմնագրում հիշատակված միևնույն Ազարիա քահանան է, չենք կարող պնդել: Այս վարկածը հաստատվելու դեպքում առավել կարևոր է դառնում մեկ այլ հանգամանք, այն է՝ եկեղեցին պետք է կառուցված լինի առնվազն XVI դ., այլ ոչ թե XVII դ., ինչպես ընդունված է:

ԽԱՉՔԱՐ 3 (նկ. 8, գծ. 3). Ուրախալի էր Մեղրիի Ս. Հովհաննես վանքի խաչքարերից մեկի՝ տեղի գեղագիտական դաստիարակության կենտրոնում գտնվելու փաստը: Այն արխիվային վավերագրերում հիշատակված երկրորդ թվակիր խաչքարն էր, որը բաժանված էր երկու մասի: Խաչքարը և արձանագրությունը պահպանվել են լավ վիճակում, ինչը կարևոր է մյուս խաչքարերի ընդհանուր տեսքի ամբողջական պատկերը վերարտադրելու առումով: Սա նույնպես ունի թույլ արտահայտված ցանցանախշ քիվ, ինչպիսիք գտնվեցին նաև պեղումներից: Եզրագոտիները, ի տարբերություն մյուս խաչքարերի, ոչ թե հյուսկեն ելնդազարդերից կազմված գոտիներ են, այլև գալարածն արմավաճյուղեր (սրա կրկնողությամբ

մատյանների էջեր, կաշվե տրեխներ, սրբապատկերով կտավ, կրաքարե խաչաքանդակ սալիկ և այլն, որոնց հետ նաև՝ կրաքարե խաչքարի բեկորը:

եզրագոտիներ են կրում Փոքր թաղի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու խաչքարերը): Հետնախորքի վրա՝ սրացող գագաթով խորանի մեջ, քանդակված է հիմնախաչը, որն ունի եռաբողբոջ խաչաթևեր: Ավագ խաչը շրջապատում են ևս 5 փոքր խաչեր: Խաչասալի ստորին մասում քառատող արձանագրությունն է.

**ԽԱՉՍ ՅԻՇԱՏԱ[Ս]Կ ԼԷ
ԸՍԿԱԿԱՆՇԱՅ ՄՈՒԴԻՍՈՒՆ:
ԹՎԻՆ, ՋՀ (1521):
ԵՍ,՝ ՄՈՎՍԵՍ, ԳՐԵՑԻ:**

Գծ. 3

Վիմագրում հիշատակված Մովսեսն արձանագրության գրիչն է, որը, հավանաբար, նաև խաչքարագործ վարպետն է: *Ըսպահանշայ* անձնանունը *Սպահանշահ* կամ *Ասպահանշահ* տարբերակներով հիշատակվում է XV-XVIII դդ.¹⁹, իսկ մուղիսուն «մահտեսի» կոչման ձևափոխված՝ «մուղիսի» տարբերակի տրական հոլովաձևն է: Այս կոչումը հիշատակվում է տարբեր կերպ, օրինակ՝ մղղսի, մղտեսի, մուխսի, մուղսի²⁰: Մղտեսի տարբերակը հայտնի է նաև մի անթվակիր հիշատակարանից²¹:

Միևնույն խաչքարին պատկանող բեկորների՝ պեղավայրի բոլորովին տարբեր հատվածներից և շերտերում գտնվելու հանգամանքը վկայում է այն մասին, որ դրանք եկեղեցու պատերից թափվել են տարբեր ժամանակափուլերում և զանազան քաղաքական ու մշակութային անցուդարձերի հետևանքով ցրվել այս ու այն կողմ: Շատ բեկորներ էլ, ըստ

¹⁹ Աճառեան 1948, 597:

²⁰ Տեղեկության համար մեր շնորհակալությունն ենք հայտնում պատմաբան Գ. Գևոնյանին:

²¹ Աճառեան 1946, 171-172:

երևույթին, հեռացվել են տարածքից, ինչպես, օրինակ, 1592 թ. խաչքարի խոշոր բեկորը և 1521 թ. խաչքարը:

Այս՝ բարակ պատերով, քայքայվող նիստերով խաչքարերը, որոնց ստորին մասը հիմնականում զբաղեցնում է արձանագրությունը, իսկ վերին մասում՝ խաչքարային հորինվածքը, աչքի են ընկնում իրենց գեղարվեստական նուրբ լուծումներով, կատարողական մեծ վարպետությամբ: Ավագաքարից խաչքարերը չէին կարող լինել առանձին կանգնած գերեզմանակոթողներ և ստեղծման պահից ի վեր ագուցվել են սրբավայրերի պատերի մեջ՝ որպես հիշատակի քարեր: Հայտնի է, որ դեռևս XII դարից սկսած՝ պատրաստվել են խաչքարեր՝ հատուկ եկեղեցիների պատերին ագուցելու նպատակով: Հաճախ դրանք դրվել են վաղուց արդեն կառուցված եկեղեցիների պատերի մեջ և, ինչպես նկատել է հնագետ-մշակութաբան Համլետ Պետրոսյանը, «շենքի նախնական կամ բուն ճարտարապետական-քանդակագործական մտահղացման հետ որևէ կապ չունեին»²²: Խաչքարերի այս տիպը շարունակում է ապրել և զարգանալ ուշմիջնադարյան Մեղրիում, ինչը ցույց է տալիս, որ ուշմիջնադարյան մշակույթում խաչքարերը չեն վերածվում սոսկ վերգերեզմանային կոթողի, այլ, ինչպես այս դեպքում, հանդիսանում են հիշատակը հավերժացնող «կյանքի մատյաններ», որոնք գետնի վրա են եկեղեցիների պատերի շարվածքում²³: Այս երևույթն առկա է նաև Մեղրիի տարածաշրջանի ուշմիջնադարյան բազմաթիվ այլ եկեղեցիներում: Ի վերջո, պետք է նկատել, որ խաչը, մի շարք գործառույթներով հանդերձ, ուներ մի վերջնական նպատակ. մարդու հիշատակը հասցնել ժամանակի վերջին²⁴: Բազմաթիվ հանգամանքներից բխելով՝ կարող էր «քարակոթողը դիտվել որպես իր հետ կապված անձինք և դեպքերը ցուցող և նրանց հիշատակը պահպանող լավագույն միջոց»²⁵: Հիշատակը հավերժացնող խաչերի և արձանագրությունների փորագրումը եկեղեցիների որմերին ընդունված է եղել Հայաստանի բազմաթիվ տարածաշրջաններում՝ Սյունիքում, Նախիջևանում, Արարատյան դաշտում՝ Էջմիածին, Խոր Վիրապ, Երևան և այլն²⁶: Սակայն Մեղրիի խաչքարերի հետ առավել սերտ զուգահեռներ ունի Վասպուրականի մշակույթը. նշանավոր

²² Պետրոսյան 2008, 328:

²³ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Պետրոսյան 2008, 337-339

²⁴ Պետրոսյան 2005, 203:

²⁵ Պետրոսյան 2005, 198:

²⁶ Հարությունյան 2017, 118-132:

Մաղարդա Ս. Ստեփանոս վանքի պատերին ագուցված են նմանատիպ, սակայն ավելի ուշ շրջանի (XVII-XVIII դդ.) բազմաթիվ խաչքարեր²⁷. դրանք Մեղրիի խաչքարերի հետ համընկնում են թե՛ քարի ընտրությամբ ու չափերով, թե՛ հորինվածքի ու ոճի առանձնահատկություններով:

Ի դեմս Մեղրիի XVI դ. այս խաչքարերի և նրանց բազմաթիվ բեկորների՝ տեսնում ենք խաչքարային մշակույթի՝ ուշ միջնադարում ձևավորված ուղղություն, որը նշանավորվում է հետնախորքը անզարդ թողնելով²⁸: Ընդհանրապես, Մեղրիի խաչքարերին հատուկ են՝ «բազմախաչությունն ու սալի համակ զարդապատումը, պարզ հյուսվածքը, ուղղանկյուն սեգմենտներն ու բազմաթև աստղերը»²⁹: Մեղրիի այսօրինակ խաչքարերը գրեթե առանց բացառության հորինվածքում ունեն հետնախորքի հեռացման միջոցով ստացված և սրացող գագաթով խորաններ, զուրկ են վարդյակներից, որի տեղում հիմնականում լինում է արձանագրությունը: Ինչպես նշել ենք, դրանց քիվերը չունեն ճարտարապետական լայնացում կամ թեքություն, և քիվը, ինչպես նաև հորինվածքի մյուս բաղկացուցիչ մասերը՝ եզրագուտիներ, խորան, իրարից զատվում են ելնդավոր բաժանարարների միջոցով:

Գրականություն

- Ալիշան Ղ. 1893, Սիսական, Վենետիկ, «Սուրբ Ղազար», 563 էջ:
 Աճառեան Հր. 1948, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 3, 1946, 740 էջ, հ. 4, Երևան, «ԵՊՀ հրատ.», 683 էջ:
 Այվազյան Ա. 2004, Նախիջևանի վիմագրական ժառանգությունը, Ջուղա, հ. Ա, Երևան, հեղինակային հրատ., 312 էջ+82 ներդիր էջ:
 Երեմյան Ս. 1963, Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյցի», Երևան, «ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.», 156 էջ:
 Կրետացի Ա. 1973, Պատմություն, Երևան, «ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.», 311 էջ:
 Հախնազարյան Ա. 2012, Արտագի երեք վանքերը, Գիտական ուսումնասիրություններ, գ. ԺԵ, Երևան, «ՀՃՈՒ հրատ.», 351 էջ:
 Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 47:
 Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 4, 1972, Երևան, «ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.», 680 էջ:
 Հասրաթյան Մ. 1973, Սյունիքի XVII-XVIII դարերի ճարտարապետական համալիրները, Երևան, «ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.», 190 էջ:

²⁷ Հախնազարյան 2012, 285:

²⁸ Պետրոսյան 2008, 197:

²⁹ Պետրոսյան 2005, 203:

- Հասրաթյան Մ. 1987, Մեղրու շրջանի հուշարձանները, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 72 էջ:
- Հարությունյան Ա. 2016, Վաղարշապատ. վանքերը և վիմական արձանագրությունները, Ս. Էջմիածին, «Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ.», 248 էջ+5 ներդիր էջ:
- Հարությունյան Ա. 2017, 17-18-րդ դդ. եկեղեցիների որմերին ագուցված խաչքարերը. հորինվածքը, գործառույթը, հիշատակագրությունը, «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, թիւ 3 (59), էջ 118-132:
- Մելիք-Բախշյան Ստ. 2009, Հայոց պաշտամունքային վայրեր, Երևան, «ԵՊՀ հրատ.», 431 էջ:
- Նալբանդյան Ա., Վարդանյան Խ. 2014, Ագարակի Ամենափրկիչ եկեղեցու պեղումները, «Հուշարձան» տարեգիրք, պրակ Թ, Երևան, «Հուշարձան» հրատ., էջ 49-66:
- Պետրոսյան Հ. 2005, Խաչքարը և հիշատակի միջնադարյան ընկալումը, «Հայոց պատմության հարցեր» գիտական հոդվածների ժողովածու, պր. 6, Երևան, էջ 195-215:
- Պետրոսյան Հ. 2008, Խաչքար. ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, Երևան, «Փրինթինֆո» հրատ., 406 էջ:
- Սեբաստացի Ղ. 1988, Դավիթ Բեկի պատմությունը, Երևան, «Արևիկ» հրատ., 43 էջ:
- Օրբելեան Ստ. 1910, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, տպ. Աղանեսնցի, 618 էջ:

ԱՐՁԱՆԱԳԻՐ ԽԱՉՔԱՐԵՐ ՄԵՂՐԻԻ Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ (ԱՆԱՊԱՍՏԱՆԱՅ) ՎԱՆՔԻՑ

Արման Նալբանդյան

Մեղրիի տարածաշրջանի միջնադարյան մշակույթն աչքի է ընկնում ինքնատիպությամբ՝ ի դեմս պատմաճարտարապետական կառույցների, որմնանկարների, տապանաքարերի և խաչքարերի: 2016 և 2018 թթ. Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախումբը պեղումներ իրականացրեց Մեղրիի Ս. Հովհաննես (Անապաստանաց) վանքի տարածքում, որոնց ընթացքում բազմաթիվ գտածոների հետ միասին ի հայտ եկան ավազաքարից խաչքարերի բեկորներ: Ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, որ դրանք ագուցված են եղել Ս. Հովհաննես վանքի եկեղեցու արևմտյան որմին:

Պեղումներից հայտնաբերվեցին երկու խաչքարեր, իսկ մեկը պահվում էր Մեղրիի գեղագիտական դաստիարակության կենտրոնում: Դրանք չափերով փոքր են և կրում են թվակիր արձանագրություններ (1521 թ., 1592 թ., 1597 թ.): Արձանագրություններում հիշատակված անձինք, հավանաբար, վանքի նվիրատուներ են կամ իրենց ավանդն են ներդրել եկեղեցու կառուցման գործում:

Բանալի բառեր՝ Մեղրի, հնագիտություն, վիճագրություն, Ս. Հովհաննես վանք, եկեղեցի, պեղումներ, խաչքար:

ХАЧКАРЫ С НАДПИСЯМИ ИЗ МОНАСТЫРЯ СВ. ОВАНЕСА (АНАПАСТАНАЦ) В МЕГРИ

Арман Налбандян

Средневековая культура региона Мегри отличается своей самобытностью – историко-архитектурными сооружениями, фресками, надгробиями и хачкарами. В 2016 и 2018 годах экспедицией Института археологии и этнографии НАН РА были проведены раскопки на территории монастыря Св. Ованеса (или монастырь Анапастанац) города Мегри, в результате которых наряду с многочисленными артефактами были найдены также фрагменты хачкаров из песчаника. Исследования показывают, что они были установлены на западной стене монастыря Св. Ованеса.

Это небольшие хачкары с датированными надписями (1521 г., 1592 г. и 1597 г.). По всей вероятности, упомянутые в надписях лица внесли свой посильный вклад в строительство церкви.

Ключевые слова – Мегри, археология, эпиграфика, монастырь Св. Ованеса (Иоанна), церковь, раскопки, хачкары.

KHACHKARS (CROSS-STONES) WITH INSCRIPTIONS FROM ST. HOVHANNES (ANAPASTANATS) MONASTERY OF MEGHRI

Arman Nalbandyan

The medieval culture of Meghri region distinguishes by its peculiarity, especially by its historical constructions, frescos, tombs and cross-stones. In 2016 and 2018 the expedition of the Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA held excavations in the territory of St Hovhanness (or “Anapastanats”) mo-nastery and as a result, besides a lot of artefacts numerous fragments of cross-stones made of sandstone were found. The studies show that those cross-stones were annexed to the western wall of the monastery.

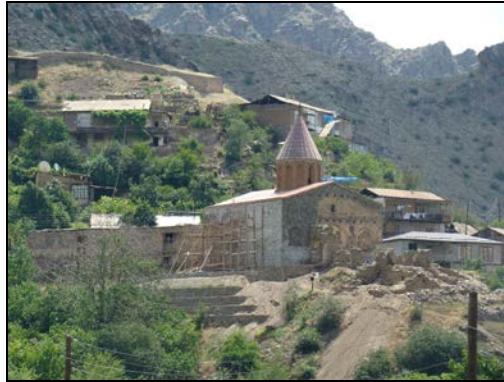
This article is devoted to 2 cross-stones to be found during the excavation and to the 3rd one which is in the Aesthetic Educational Centre of Meghri. Those are small cross-stones having dating inscriptions on them (1521, 1592, 1597).

The persons mentioned in the inscriptions are quite possible to be the donators of the monastery or the ones who made some donation in the construction of the monastery.

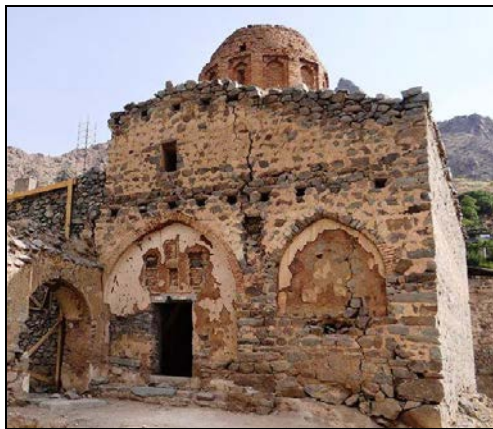
Key words – Meghri, archaeology, epigraphy, St. Hovhanness monastery, church, excavations, cross stone.

Նկ. 1. Մեղրիի Սբ. Հովհաննես վանքի ընդհանուր տեսքը հարավից (լուս.՝ Մ. Սումբատյանցի, 1883 թ.)

Նկ. 2. Վերականգնվող վանքի տեսքը հյուսիս-արևմուտքից (լուս.՝ Ս. Նալբանդյանի, 2018 թ.)

Նկ. 3. Եկեղեցու արևմտյան ճակատը՝ խաչքարերի համար նախատեսված որմնախորշերով

Նկ. 4. խաչքարերի բեկորներ՝ հայտնաբերված 2016 թ. պեղումների ժամանակ

Նկ. 5. խաչքարերի բեկորներ՝ հայտնաբերված 2018 թ. պեղումների ժամանակ

Նկ. 6. Թիվ 1 խաչքարը

Նկ. 7. Թիվ 2 խաչքարի ստորին հատվածը

Նկ. 8. Թիվ 3 խաչքարը